

APIE PRIEŠDĖLĖTŲJŲ VEIKSMAŽODŽIŲ REIKŠMIŲ AIŠKINIMĄ „LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNE“

J. PAULASKAS

„Lietuvių kalbos žodyne“ priešdėlėtieji veiksmažodžiai dedami į atitinkamų nepriešdėlėtųjų veiksmažodžių lizdus, bet alfabeto tvarka iškeliami atskirai kaip savarankiški žodžiai su reikšmių aiškinimais ir iliustraciniais sakiniais¹.

Kadangi priešdėlėtojo veiksmažodžio reikšmė dažniausiai priklauso nuo atitinkamo nepriešdėlėtojo veiksmažodžio ir priešdėlio reikšmės, tai, aiškinant Žodyne priešdėlėtojo veiksmažodžio reikšmę, reikia atsižvelgti į šių dviejų priešdėlėtajų veiksmažodžių sudarančių komponentų reikšmes.

Kai priešdėlėtasis veiksmažodis išlaiko atitinkamo nepriešdėlėtojo veiksmažodžio reikšmę, jam aiškinti daugeliu atvejų gali būti panaudota arba atitinkamos nepriešdėlėtojo veiksmažodžio reikšmės aiškinimas (kartais tik jo dalis), arba tiesiog atitinkamas nepriešdėlėtasis veiksmažodis, kurio reikšmė savo vietoje yra paaiškinta. Tai pravartu ir patogiu daryti „Lietuvių kalbos žodyne“ dar ir dėl to, kad, kaip jau minėta, priešdėlėtieji veiksmažodžiai yra greta tos pat šaknies nepriešdėlėtųjų veiksmažodžių.

Kai priešdėlėtojo veiksmažodžio šaknies reikšmę priešdėlis visai pakeičia (pvz.: **duoti** ir **parduoti**; **gauti** ir **pagauti**; **tikti** ir **sutikti** ir pan.), tai jo aiškinimui nepriešdėlėtojo veiksmažodžiu ar jo reikšmės apibrėžimu negalima pasinaudoti. Kiekvieno tokio priešdėlėtojo veiksmažodžio reikšmė turi būti savarankiškai apibrėžiama.

Taigi, aiškinant priešdėlėtojo veiksmažodžio reikšmę, reikia atsižvelgti į jos santykį su nepriešdėlėtojo veiksmažodžio reikšme.

Aiškinant priešdėlėtųjų veiksmažodžių reikšmes, svarbu nustatyti, kaip įvairūs priešdėliai modifikuoja nepriešdėlėtųjų veiksmažodžių reikšmes. Atskiroms semantinėms veiksmažodžių grupėms priešdėliai gali suteikti bendrų reikšmių, pvz., judėjimą reiškiantieji veiksmažodžiai, pavartoti su priešdėliu *į-*, gauna krypties į vidų reikšmę (*įeiti*, *įtraukti*, *įvežti*). Tos priešdėlių reikšmės, aiškinant įvairių priešdėlėtųjų veiksmažodžių reikšmes, gali būti ir vienodai formuluojamos. Peržvelgus daugelį priešdėlėtųjų veiksmažodžių reikšmių aiškinimų „Lietuvių kalbos

¹ Taip daroma nuo III-jo tomo. Pirmuosiuose dviejuose Žodyno tomuose priešdėlėtieji veiksmažodžiai lizduose nebuvo atskirai iškeliami, bet prišliejami prie nepriešdėlėtųjų veiksmažodžių reikšmių.

žodyne“, galima konstatuoti, kad priešdėlių reikšmės juose apibrėžiamos trejopai: 1) prielinksnine konstrukcija, 2)rieveksmiu, 3) kuriuo nors veiksmazodziu. Praktikoje pasitaiko ir nukrypimų, bet apskritai stengiamasi orientuotis į šiuos tris Žodyno redagavimo procese susidariusius aiškinimo būdus.

Kai priešdėlis suteikia veiksmazodžiui tik veiksmo galo reikšmę ir šis tampa įvykio veiksmo veiksmazodžiu, tai Žodyne aiškinama tiktai šakninė priešdėlėtojo veiksmazodžio reikšmė. Tik prie tokio aiškinime pavartoto veiksmazodžio pridedamas aiškinamojo veiksmazodžio priešdėlis (kartais ir kitas priešdėlis), suteikiantis aiškinančiajam veiksmazodžiui taip pat veiksmo galo reikšmę. Toks aiškinimo būdas kartais vartojamas ir kitais atvejais.

Tuo būdu leksikografui, aiškinančiam priešdėlėtųjų veiksmazodžių reikšmes, t. y. formuluojančiam aiškinimą taip, kad išryškėtų ir veiksmazodžio šakninė reikšmė, ir priešdėlio jam suteikiamoji reikšmė, ir priešdėliu pažymimas įvykio veiksmas, tenka spręsti gana sudėtingą uždavinį. Pirmiausia jis turi nustatyti priešdėlio reikšmę ir tos reikšmės aiškinimą susieti su nepriesdėlėtojo veiksmazodžio aiškinimu arba tiesiog su nepriesdėlėtąja atitinkamo veiksmazodžio forma, o taip pat žiūrėti, kad aiškinamasis veiksmazodis ir aiškinime pavartotas veiksmazodis būtų to paties veiksmo.

Be to, aiškinant priešdėlėtojo veiksmazodžio reikšmę, būtina atsižvelgti į nepriesdėlėtojo veiksmazodžio ir priešdėlio reikšmių glaudų tarpusavio ryšį, sudaryti neskaidomas priešdėlines reikšmes, nes tik ta sąlyga galima tiksliai suvokti ir aptarti priešdėlėtojo veiksmazodžio reikšmę.

I. Priesdėlėtojo veiksmazodžio reikšmės aiškinimas yra pats paprasčiausias, kai prie atitinkamo nepriesdėlėtojo veiksmazodžio reikšmės aiškinime pavartoto veiksmazodžio pridedamas aiškinamojo veiksmazodžio ar kuris nors kitas priešdėlis. Taip darome dažniausiai tais atvejais, kai aiškinamojo veiksmazodžio priešdėlis turi tik veiksmo galo reikšmę. Pvz.: **gelbėti** – vaduoti, traukti iš bėdos ir išgelbėti – išvaduoti, ištraukti iš bėdos; **gerinti** – geresnį daryti, taisyti, tobulinti ir pagerinti – geresnį padaryti, pataisyti, patobulinti; **irti** – griūti, byrėti į dalis ir iširti – sugriūti, į dalis subyrėti.

Dažnai praktikuojama imti tik dalį nepriesdėlėtojo veiksmazodžio aiškinimo – tame aiškinime pavartotus veiksmazodžius sinonimus (ar sinonimą) arba tik aprašomąjį aiškinimą (atmetant sinonimus) ar jo dalį. Pvz.: **kedenti** – prieš karšimą pašyti (vilnas), pešioti ir iškedenti – išpašyti; **galabyti** – galą daryti, žudyti ir nugalabyti – nužudyti; **kietėti** – darytis kietam, stirti, stingti, tvirtėti ir sukietėti – pasidaryti kietam; **kiaulinti** – vadinti kiaule, koneveikti ir apkiaulinti – iskoneveikti; **jaugti** – daryti netvarką; versti; kimšti, grūsti ką į vieną krūvą be tvarkos; minti (trobą) ir sujaugti – suversti, sumesti be tvarkos.

Šis priešdėlėtųjų veiksmazodžių reikšmių aiškinimo būdas retkarčiais taikomas ir tais atvejais, kai, be veiksmo galo reikšmės, aiškinamojo veiksmazodžio priešdėlis iškelia ir kurią nors kitą reikšmę.

Veiksmazodžio priešdėlio reikšmė atskirai gali būti nepaaiškinta ir tada, kai reto veiksmazodžio reikšmė aiškinama žinomesniu veiksmazodžiu ar kai toks plačiau žinomas veiksmazodis pavartojamas aiškinime. Pvz.: **užkemėroti** – užgriozdinti; **apgleiznyti** – apčiupinėti; **kerbti** – netvirtai rišti ir prikerbti – netvirtai priirišti.

Čia reikia taip pat paminėti veiksmažodžius, kuriems priešdėliai suteikia krypties reikšmes. Kaip žinome, šios priešdėlių reikšmės yra pačios ryškiausios ir gali būti suprantamos netgi be veiksmažodžio. Todėl rečiau vartojami judėjimo reikšmės veiksmažodžiai su priešdėliais, reiškiančiais kryptį, gali būti taip pat aiškinami plačiau vartojamu veiksmažodžiu su tuo pačiu priešdėliu. Pvz.: **kinklinti** — *pamažu žingsniuoti* ir **parkinklinti** — *pamažu pareiti*; **kervinti** — *pamažu, nevikriai eiti*; **kėblinti, joti** ir **atkervinti** — *pamažu, nevikriai ateiti, atjoti*.

Aiškinamojo veiksmažodžio priešdėlio vartojimas su aiškinančiuoju veiksmažodžiu nėra dažnas. Be minėtų atvejų, daugiau jų sunku būtų nurodyti. Mat, priešdėliai turi įvairių reikšmių, kurias gali suteikti tam pačiam veiksmažodžiui. Todėl priešdėlėtąjį veiksmažodį aiškinti vien priešdėlėtuojų galima tik tada, kai abiejų veiksmažodžių priešdėliai turi vieną, daugiausia dvi sutampančias ir labai ryškias reikšmes. Dažniausiai priešdėlio reikšmę reikia atskleisti kitokiais formulavimais. Žinoma, griežtos ribos tarp aiškintinų ir nereikalingų aiškinti veiksmažodžių priešdėlių reikšmių išvesti neįmanoma. Apskritai, geriau paaiškinti ir be aiškinimo suprantamas priešdėlių reikšmes, negu neaiškas palikti nepaaiškintas.

Reikia pasakyti, kad „Lietuvių kalbos žodyne“ pasitaiko atvejų, kur priešdėlio reikšmė palikta kaip reikiant nepaaiškinta. Pvz.: **pagainioti** — *pavaikyti*; **pagaišti** — *užtrukti*; **pakemeruoti** — *rankomis ar kuo kitu pamosuoti, pamojuoti*; **pajaukinti** — *papratinti*. Žodyne neiškelta šių veiksmažodžių mažybės reikšmė, kurią jiems suteikia priešdėlis **pa-**, ir tai yra aiškinimo trūkumas. Taip pat tik iliustracija, o ne aiškinimas parodo, kokią reikšmę priešdėlis **pra-** suteikia veiksmažodžiui **pragirkščioti**, paaiškintam žodžiu *pragirtauti*, o iš tikrųjų reiškiančiam *išleisti girtaujant, viską pragirtauti*. Aiškinimas vienu žodžiu *pragirtauti* tuo labiau netinka, kad savo vietoje žodžio **pragirtauti** reikšmė *išleisti girtaujant* visai neiškelta, nes jos nebuvo turimoje medžiagoje. Minimais ir panašiais atvejais priešdėlio reikšmę reikia apibrėžti aprašomai.

II. Aprašomuoju būdu priešdėlio reikšmė aiškinama gana dažnai.

Pradžioje buvo minėti trys ryškūs veiksmažodžio priešdėlių reikšmių aprašomojo aiškinimo variantai, kuriuos čia pravartu atskirai apžvelgti.

1. Priešdėlėtojo veiksmažodžio aiškinimui imama prielinksninė konstrukcija ir atitinkamo nepriešdėlėtojo veiksmažodžio aiškinimas (ar jo dalis — sinonimas), kurio veiksmažodis (ar sinonimas) paprastai gauna aiškinamojo, veiksmažodžio priešdėlį. Pvz.: **joti** — *raitam keliauti, vykti* ir **prajoti** — *pro šalį raitam prakeliauti*; **kasti** — *kapstyti; rausti; daryti duobę...* ir **įkasti** — *įrausti, įleisti į žemę*; **kelti** — *imti, stumti ką aukštin; dėti ką į aukštesnę vietą...* ir **užkelti** — *uždėti už ko arba uždėti ant ko*; **dribti** — *kristi, pulti* ir **išdribti** — *iškristi iš ko*.

Toks aiškinimo būdas yra palyginti retas; jis taikomas judėjimą reiškiantiems veiksmažodžiams, kuriems priešdėlis suteikia tam tikros krypties reikšmę.

2. Dažniau veiksmažodžio priešdėlio reikšmė aiškinama prieveiksniu.

Prieveiksmis ir aiškinamojo veiksmažodžio sinonimas su tuo pačiu priešdėliu gali būti vartojami aiškinant krypties reikšmės veiksmažodžius. Pvz.: **atlėkti** — *atskristi artyn*; **išvaryti** — *išginti, išbrukti laukan*; **nukarinti** — *nuleisti žemyn*; **apkrauti** — *apdėti kuo aplink*.

Tam pačiam krypties reikšmės veiksmažodžiui aiškinti gali būti pavartota ir prielinksninė konstrukcija, ir prieveiksmis. Pvz.: **prikeverzoti** — *prieiti artyn prie ko*.

Ypač dažnairieveksmiai vartojami, aiškinant priešdėlėtuosius veiksmažodžius su įvairiomis šalutinėmis priešdėlių reikšmėmis.

Veiksmažodžiams, kuriems priešdėlis suteikia mažybės, intensyvinę ir kt. reikšmes, apibrėžti imamas nepriešdėlėtojo veiksmažodžio aiškinimas, tik pridėdamas, be atitinkamo šalutinę priešdėlio reikšmę aptariančiorieveksmio *kiek, truputį, daug* ir kt., dar aiškinamojo veiksmažodžio priešdėlis. Pvz.: **krėsti** – *dėti, drėbti ką tirštą ir atkrėsti – atidėti, atidrėbti kiek ko nors tiršto; kratyti – ką birų pilti, versti ir nukratyti – kiek nupilti; kratyti – smarkiai judinti į šalis, purtinti ir užkratyti – negyvai užpurrinti; krauti – dėti į krūvą ant ko, kur nors ir prikrauti – daug pridėti; karšti – su tam tikrais prietaisais kudenti, šukuoti vilnas prieš verpiant ir pakaršti – kiek pakedenti karštuvais vilnas.*

Veiksmažodžiai, kurių priešdėlis žymi mažybės, intensyvinę, pralenkimo ir kt. reikšmes, dažnai aiškinamirieveksmiu ir tos pat šaknies veiksmažodžiu, tik tu rinčiu kitą, paprastai veiksmo galo reikšmę iškeliantį priešdėlį. Pvz.: **pergąsdinti** – *labai išgąsdinti; prikentėti – daug iskentėti; užkelti – per daug, per aukštai pakelti; prakepti – truputį paskubomis iškepti; pagrubti – šiek tiek sugrubi; apginti – anksčiau išginti už ką; prakelti, užkelti – anksčiau atsikelti už ką; apgerti, nugerti – daugiau išgerti už ką; pergyventi – ilgiau išgyventi už ką; persikerėti – per daug išsikerėti.*

„Lietuvių kalbos žodyne“ pasitaiko ir tokių priešdėlėtųjų veiksmažodžių aiškinimų, kur yra neatsižvelgta į aiškinamojo veiksmažodžio veikslą. Pvz.: **pakiau knoti** – *kiek kiau knoti (= kiek paloti, pakiauksėti); parglūdinti – namo glūdinti (= parslinkti, parspūdinti namo); iškėzlinėti – kurį laiką kėzlinėti (= kurį laiką pravaikščioti kryptuojant).* Taip pat neteiktinas ir toks aiškinimas, kur vienas aiškinantysis veiksmažodis yra be priešdėlio – eigos veikslo, o antras yra su priešdėliu – įvykio veikslo, kaip ir aiškinamasis veiksmažodis. Pvz.: **paglamžuoti** – *kiek glamžuoti, pamyluoti (= kiek pamyluoti, paglamonėti).*

3. Veiksmažodžio priešdėlio reikšmės aiškinimui vartojamas kitas veiksmažodis, kuris vienais atvejais kartu su atitinkamo nepriešdėlėtojo veiksmažodžio padalyvio forma, kitais – su jo bendratimi aiškina priešdėlėtojo veiksmažodžio reikšmę.

a) Priešdėlėtojo veiksmažodžio reikšmę aiškinama atitinkamo nepriešdėlėtojo veiksmažodžio padalyvio forma ir priešdėlio reikšmę iškeliančiu kitu veiksmažodžiu.

Priešdėliai gali suteikti, be krypties reikšmės, dar ir judėjimo reikšmę tiems veiksmažodžiams, kurių šaknies reikšmė nereiškia judėjimo. Aiškinamojo veiksmažodžio priešdėlį gauna apibrėžime pavartotas judėjimo reikšmės veiksmažodis. Pvz.: **įdainuoti** – *dainuojant įeiti, įvažiuoti; parbildėti – bildant parvykti; atkleigoti – ateiti rėkaujant; kemėruoti – rankomis ar kuo kitu mosuoti, mojuoti ir įkemėruoti – mosuojant koku daiktu įeiti.*

Šis priešdėlėtųjų veiksmažodžių reikšmių aiškinimo būdas plačiai vartojamas, apibrėžiant veiksmažodžius su įvairiomis šalutinėmis priešdėlių reikšmėmis.

Priešdėliai gali suteikti veiksmažodžiui sugadinimo, nuvargimo, nužudymo ar mirimo reikšmes, nors atitinkamo nepriešdėlėtojo veiksmažodžio reikšmė nė nepanaši į tokią papildomąją reikšmę. Šios priešdėlių reikšmės aiškinamos veiksmažodžiais, bet jų priešdėlis nebūtinai tas pats, kurį turi aiškinamasis veiksmažodis. Pvz.: **išbristi** – *sugadinti brendant; perdžiūti – sugesti džiūstant; pradainuoti*

(balsą) – *sugadinti dainuojant*; **užpustyti** (dalį) – *sugadinti pustant*; **prarymoti** (rankas) – *nuvarginti rymant*; **nusikaroti** – *nuvargti bekarojant*; **nugnaibyti** – *gnaibant nužudyti*; **užkapoti** – *kapojant užmušti*; **nukarkuoti** – *karkuojant (nu)-mirti*.

Taip aiškinami ir priešdėlėtieji veiksmažodžiai, reiškiantieji pralenkimą kuriuo nors atžvilgiu, atsilyginimą ir pan. Pvz.: **nuakėti** – *pralenkti akėjant*; **apkalbėti**, **nukalbėti** – *nugalėti kalbant*; **peršaukti** – *šaukiant nugalėti*; **užgrybauti** – *grybaujant gauti, uždirbti*; **užbristi** – *brendant uždirbti*; **išgulėti** – *gulint pelnyti, laimėti*; **įgerti** – *geriant įsiskolinti*; **atgrėbti** – *grėbiant atsilyginti* ir t. t.

b) Priešdėlėtojo veiksmažodžio reikšmė aiškinama atitinkamo nepriešdėlėtojo veiksmažodžio bendraties forma ir priešdėlio reikšmę iškeliančiu kitu veiksmažodžiu. Reikia pažymėti, kad tokių atvejų, kai aiškinime šalia nepriešdėlėtosios aiškinamojo veiksmažodžio bendraties formos vartojami priešdėlio reikšmę nusakantieji veiksmažodžiai, yra nedaug, bet jie visi yra aiškūs.

Kai priešdėlis suteikia veiksmažodžiui veiksmo galo reikšmę, jina gali būti aiškinama veiksmažodžiu (*pa*)**baigti**. Pvz.: **atkalbėti** – *baigti kalbėti*; **pavalgyti** – *baigti valgyti*; **išsirpti** – *baigti sirpti*; **atgedėti** – *baigti gedėti*; **sukomplektuoti** – *baigti komplektuoti*.

Aiškinamosios formulės *baigti kalbėti*, *baigti valgyti* ir kt. reikšmė gali būti platesnė, negu jomis aiškinamųjų priešdėlėtųjų veiksmažodžių **atkalbėti**, **pavalgyti** ir kt. *Baigti kalbėti* reiškia ne tik veiksmo galą, bet ir jo ėjimą į galą. Pirmuoju atveju iškyla įvykio veikslas, tuo būdu sutapdamas su aiškinamuoju įvykio veikslo veiksmažodžiu. Antruoju atveju *baigti kalbėti* žymi eigos veikslą. Nežiūrint tam tikro aiškinamojo veiksmažodžio ir aiškinimo žodžių neatitikimo veikslo atžvilgiu, ši formulė gali būti vartojama, nes aiškinamasis veiksmažodis, turėdamas ryškią priešdėlio suteikiamą veiksmo galo reikšmę, negali būti supastas iš paaiškinimo *baigti kalbėti* kaip eigos veikslo veiksmažodis.

Kai veiksmažodžių priešdėlis rodo veiksmo pradžią, priešdėlėtieji veiksmažodžiai paprastai aiškinami veiksmažodžiu *pradėti* arba *imti* ir aiškinamojo veiksmažodžio ar jo sinonimo nepriešdėlėta bendraties forma. Pvz.: **praregėti** – *pradėti regėti*; **susiūbuoti** – *imti siūbuoti*; **užvesti** (dainą) – *pradėti vesti*; **apsirgti** – *imti sirgti*; **pajudėti** – *imti judėti*; **sukirbėti** – *pradėti judėti*.

Priešdėlėtieji veiksmažodžiai, reiškiantieji sugebėjimą, įstengimą atlikti paprastuoju veiksmažodžiu reiškiamą veiksmą, aiškinami irgi nepriešdėlėtojo veiksmažodžio bendraties forma kartu su eigos veikslo veiksmažodžiais *sugebėti*, *įstengti*, *mokėti* ar *galėti*. Tos reikšmės priešdėlėtieji veiksmažodžiai lieka eigos veikslo, kaip ir atitinkami nepriešdėlėtieji, todėl ir jų reikšmė turi būti aiškinama eigos veikslo veiksmažodžiais. Pvz.: **įpasakoti** – *mokėti (gerai) pasakoti*; **išganyti** – *sugebėti ganyti*; **nustovėti** – *galėti stovėti*; **paloti** – *mokėti loti*; **įkalinti** – *įstengti kalinti*; **pakepėstuoti** – *nedailiai krypuojant pajėgti eiti*.

Reikia pasakyti, kad toli gražu ne visų priešdėlėtųjų veiksmažodžių reikšmės galima aiškinti, vadovaujantis kokiomis nors iš anksto sudarytomis taisyklėmis. Nemaža priešdėlėtųjų veiksmažodžių turi specifinių reikšmių, kurių aiškinimų neįmanoma įsprausti į jokiais taisykles ir kurias reikia apibrėžti pavieniui. Pvz.: **nugyti** – *praeiti kokiai nors kūno paviršiaus ligai*; **pakišti** – *apgaulingai duoti*; **sukirpti** – *žirklėmis padaryti iš medžiagos dalis, iš kurių bus siuvas drabužis*.

О ТОЛКОВАНИИ ЗНАЧЕНИЙ ПРИСТАВОЧНЫХ ГЛАГОЛОВ В «СЛОВАРЕ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА»

Й. ПАУЛАУСКАС

Резюме

В статье говорится о толковании только тех приставочных глаголов, которые сохраняют свои «корневые» значения. Толкование таких глаголов обычно состоит из двух компонентов, тесно связанных между собой. При толковании «корневого» значения приставочного глагола употребляется толкование значения соответствующего бесприставочного глагола или бесприставочная форма того же глагола. А значение приставки глагола толкуется или предложной конструкцией, или наречием, или каким-нибудь другим глаголом. Кроме того, употребляемый в толковании глагол приобретает приставку, чтобы толкуемый и толкующий глаголы не различались и в отношении вида.

В статье приводится несколько конкретных приемов, как в «Словаре литовского языка» формулируются значения приставочных глаголов.
